

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

131:3 • 2011

Döden går igen

Moder- och faderlösa barn
i bondesamhället kring år 1800

SOFIA HOLMLUND *Stockholms universitet*

Den 10 september år 1797 dog båtsmannen Jan Hoffman i byn Råfsja i Estuna socken. Han efterlämnade änkan Greta Jansdotter och tre små barn. Ytterligare ett barn föddes 1798, ett halvår efter faderns död. Ett år senare, den 13 april 1799, dog även modern och de fyra barnen var nu helt föräldralösa. Veckorna efter moderns död fick de vara hos en änka i grannbyn Hårnacka, men hon kunde inte ta hand om dem på sikt. Ärendet blev en fråga för sockenstämman, som tog upp frågan på ett möte den 5 maj. Där beslutades att de båda minsta barnen, treårige Karl-Gustav och ettårige Henrik, snarast möjligt skulle skickas till Stora Barnhuset i Stockholm. Den äldste sonen, sjuårige Jan-Fredrik, skulle få bli lärling hos skomakare Malm i Hårnacka och sexåriga dottern Maja-Stina hamnade hos den barnlöse bonden Jan Ersson i Råfsja. Kostnaden för att "köpa in" de minsta barnen på Stora barnhuset, och för de äldre barnens uppehälle i fosterhemmen, skulle ersättas med pengar från en auktion på deras mors efterlämnade ägodelar. De pengar som sedan fattades skulle betalas med medel ur socknens fattigvårdskassa.¹

Före den demografiska transitionen var döden påtagligt närvarande i alla människors tillvaro. I Sverige dog fram till 1810-talet en femtedel av alla födda barn före ett års ålder. Knappt hälften uppnådde 40 års ålder och mindre än en tredjedel blev 60 år. De flesta i det förindustriella samhället fick alltså redan under uppväxten uppleva familjemedlemmars och andra släktingars död på nära håll. Ofta dog föräldrar till

1. Fallbeskrivningen bygger på uppgifter ur Estuna sockenstämmas protokoll 5/5 1799, samt ur kyrkobokföringen för Estuna och kringliggande församlingars kyrkoarkiv, sammanställda i en databas. Stockholms Stadsarkiv (SSA).

Fil. dr Sofia Holmlund, f. 1972, är verksam vid Historiska institutionen, Stockholms universitet. Hon disputerade 2007 på *Jorden vi ärvde: arvsöverlåtelser och familjestrategier på den uppländska landsbygden 1810–1930*. Bland hennes övriga arbeten kan nämnas "From formal to female property rights: gender and inheritance of landed property in Estuna, Sweden, 1810–1845", i Bettina Bock & Ildiko Azstalos (red), *Gender regimes, citizen participation and rural restructuring* (2008).

E-post: sofia.holmlund@historia.su.se

barn som var minderåriga. Syskonen Hoffmans öde var alltså långtifrån unikt utan delades av många andra barn i det förindustriella Sverige. Vilka följder – på kort sikt och på lång sikt – fick sådana förluster för de barn som drabbades? I denna artikel följer jag drygt 1 200 barn födda i Estuna socken i Uppland mellan 1788 och 1810, från födelse till död. Jag kartlägger hur många av dem som förlorade sin mor, sin far eller båda sina föräldrar under barndomen och undersöker hur livet kom att gestalta sig för dem på några centrala punkter. När flyttade de hemifrån? Gifte de sig, och i så fall vid vilken ålder? Hur länge levde de? Jag jämför moderlösa, faderlösa, och helt föräldralösa barns omständigheter med varandra, samt med en kontrollgrupp bestående av de barn som vuxit upp med båda föräldrarna. Studien är en pilotundersökning inom ramen för mitt pågående forskningsprojekt "Moderskap i det agrara samhället 1750–1910", som bland annat behandlar följderna av föräldrars död.² Syftet med undersökningen är att ringa in och diskutera de långsiktiga och kvantitativt mätbara konsekvenser som förlusten av en far eller mor kan ha fått för barn under förindustriell tid.

Att förlora en förälder: tidigare forskning

Vi vet mycket lite om de långsiktiga följderna av föräldrars död i historiska samhällen eftersom detta inte undersökts tidigare. Det finns emellertid ett antal studier av överlevnaden på kortare sikt hos moderlösa respektive faderlösa barn. Här har man tydligt kunnat visa att moderns död under första levnadsåret ofta innebar att även barnet dog kort efteråt. Spädbarnsdödligheten följde dock inte samma mönster som den övriga dödligheten utan hängde starkt samman med biologiska faktorer och, kanske allra mest, med amningsvanor.³ Bristen på rent vatten och tillfredsställande hygieniska lösningar gjorde alla former av artificiell uppfostring riskfylld, och precis som i dagens utvecklingsländer var magsjukdomar och diarréer mycket vanliga dödsorsaker bland spädbarn i historiska samhällen.⁴

2. Projektet undersöker moderns funktion och konstruktionen av moderskap under övergången från agrarsamhälle till industrisamhälle och finansieras av Vetenskapsrådet.

3. Ulf Högberg, *Maternal mortality in Sweden* (Umeå 1985); Tommy Bengtsson, "The vulnerable child: economic insecurity and child mortality in pre-industrial Sweden: a case study of Västanfors", *European journal of population* 15 (1999), s. 117–151.

4. Anders Brändström, *De kärlekslösa mödrarna: spädbarnsdödligheten i Sverige under 1800-talet med särskild hänsyn till Nedertorneå* (Umeå 1984) s. 106–111; Sune Åkerman, Ulf Högberg & Tobias Andersson, "Survival of orphans in nineteenth century Sweden", i

Vad vet vi då om överlevnaden senare under barndomen bland barn som förlorat en förälder? Dödligheten hos äldre barn påverkades troligen i högre grad än spädbarnsdödligheten av familjens välstånd och ekonomiska fluktuationer.⁵ Forskning om änkor och barn har visat att mannens död ofta medförde en drastisk ekonomisk försämring särskilt för de hushåll som redan levde på marginalerna.⁶ Utifrån detta skulle man kunna förvänta sig att barns överlevnad efter spädbarnsåret påverkades negativt av framför allt faderns död. De studier som finns, europeiska såväl som utomeuropeiska, visar dock att det även hos äldre barn var moderns död, snarare än faderns, som påverkade överlevnaden. I en studie av barnadödlighet i Linköping under 1700- och 1800-talen framgår att 60 procent av barnen som förlorade modern under första levnadsåret själva dog före 15 års ålder, vilket ska jämföras med 30 procent av dem som förlorat fadern och 25 procent av dem som hade båda föräldrarna i livet. En annan svensk undersökning av barn födda mellan 1800 och 1895 visar att dödligheten upp till 15 års ålder var högre bland dem som förlorat modern före fem års ålder, men att faderns omgifte – åtminstone i de fall modern dött under barnets första levnadsår – förbättrade överlevnaden. Likaså visar en holländsk studie som följer överlevnaden upp till tolv års ålder i en stadsprovins under 1800-talet effekter på överlevnaden enbart i de fall då modern dött. Även icke-europeiska undersökningar visar liknande mönster. En studie av barnadödlighet inom den amerikanska arbetarklassen under tidigt 1900-tal visar att barn till ensamstående mödrar till och med hade lägre dödlighet än barn vars fäder var närvarande.⁷ Också en kinesisk undersökning som följer pojkar upp till 15 års ålder visar att de som blivit moderlösa löpte signifikant högre risk att dö i förtid än faderlösa. Detta gällde dock inte dem vars fäder hade gift om sig, utan här låg dödligheten på samma nivå

Lars-Göran Tedebrand (red.), *Orphans and foster-children: a historical and cross-cultural perspective* (Umeå 1996); Magdalena Bengtsson, *Det hotade barnet: tre generationers spädbarns- och barnadödlighet i 1800-talets Linköping* (Linköping 1996); Tobias Andersson, *Survival of mothers and their offspring in 19th century Sweden and contemporary Ethiopia* (Umeå 2000).

5. Bengtsson (1999).

6. John Henderson & Richard Wall (1994); Renzo Derosas & Michel Oris (red.), *When dad died: individuals and families coping with distress in past societies* (Bern 2002).

7. Bengtsson (1996); Åkerman *et al.* (1996); Erik Beekink, Frans van Poppel & Aart C. Liefbroer, "Parental death and the death of the child: common causes or direct effects?"; i Derosas & Oris (2002); Samuel Preston & Michael Haines, *Fatal years: child mortality in late nineteenth century America* (Princeton, N. J. 1991).

som hos dem vars mödrar var i livet. Närvaron av andra vuxna kvinnor än en styvmor hade däremot inte denna skyddande effekt.⁸ Det ska tilläggas här att den kinesiska familjestrukturen var väsentligt annorlunda än den västeuropeiska. I stora delar av Asien samt i Öst- och Sydeuropa bestod hushållen av storfamiljer där två eller flera besläktade gifta par levde tillsammans. Forskare har ibland menat att den enskilde i ett sådant system är bättre rustad mot ekonomiska fluktuationer, i synnerhet utsatta individer som änkor och faderlösa.⁹ Det kan därför vara svårt att dra direkta paralleller till svenska och västerländska förhållanden där kärnfamiljen var den dominerande familjetypen.

Sammanfattningsvis finns en samstämmighet inom demografisk forskning om att såväl spädbarns som äldre barns kortsiktiga överlevnad påverkades av föräldrars död och av moderns död i synnerhet. Man har dock i liten utsträckning diskuterat hur dessa resultat bör tolkas. Vi vet också mycket lite om hur sambanden sett ut på längre sikt i individens liv eftersom detta inte undersökts när det gäller historiska populationer. Hade moderlösa barn sämre överlevnadschanser än faderlösa även som vuxna? Skiljde sig moder- respektive faderlösa barn från övriga även på andra punkter, och hur kan skillnaderna i så fall förklaras?

Kohortundersökningen i denna artikel tar vid ungefär vid den tidpunkt i individens liv då de studier som refererats slutar, nämligen vid 15 års ålder. De faktorer som undersöks är tidpunkten för flytt hemifrån, giftermål, samt överlevnad i vuxen ålder. Faderlösa, moderlösa och föräldralösa barn ur olika sociala skikt jämförs med varandra och med dem som hade båda föräldrarna i livet. I artikelns avslutande del diskuteras olika perspektiv – ekonomiska, psykologiska och sociala – som kan anläggas vid tolkningen av resultaten. Jag lyfter här särskilt fram den kulturella könskodningens betydelse för mödrars respektive fäders funktion i det agrara samhället

Moderlösa, faderlösa och föräldralösa i Estuna 1788–1810

Undersökningen bygger på individdata ur kyrkobokföringen för Estuna socken i Uppland vilka sammanlänkats familjevis i en relationsdata-

8. Cameron Campbell & James Lee, "Widowhood and orphanhood in late imperial Liaoning, 1789–1909", i Derosas & Oris (2002).

9. Se t.ex. G. William Skinner, "Family systems and demographic processes", i Kertzner & Fricke (red.), *Anthropological demography: toward a new synthesis* (Chicago 1997).

bas.¹⁰ I artikeln analyseras en födelsekohort bestående av drygt 1 200 barn födda inom äktenskapet i Estuna mellan 1788 och 1810, inklusive syskon till dessa som fötts i andra socknar och/eller utanför det aktuella tidsintervallet. Ståndspersoner och utomäktenskapligt födda har exkluderats, liksom ytterligare 35 barn som finns upptagna i dopboken men vars familjer inte återfunnits i övrigt källmaterial. De uppgifter ur databasen som används i analysen är födelsedatum och dödsdatum, faderns status vid födelsen, tidpunkten för moderns respektive faderns död, tidpunkten för flytt hemifrån samt för giftermål och död. En mängd andra uppgifter, däribland om individernas sociala status i vuxen ålder, finns registrerade i databasen men undersöks inte här. Individerna har följts så långt det varit möjligt, även efter flyttningar ut ur socknen.

Estuna var en utpräglad jordbruksbygd och hade år 1800 en befolkning på 1 164 personer. Majoriteten var bönder, främst skattebönder men även landbönder. En relativt stor andel obesuttna hushåll (cirka 30 procent) fanns emellertid också, något som gör området väl lämpat för en jämförelse mellan sociala grupper. Ungefär hälften i det obesuttna skiktet var torpare eller soldater, och den andra hälften statare eller jordbruksarbetare.¹¹ Regionen kännetecknades även av en relativt omfattande intern migration. Unga och ogifta personer flyttade runt mellan socknarna för att tjäna på olika ställen vilket ledde till att många av dem gifte sig och bildade familj långt ifrån den plats där de var födda och hade sin släkt. Det var också relativt vanligt att hela familjer, särskilt inom det obesuttna skiktet, migrerade på detta sätt. Det är möjligt att detta innebar att de sociala nätverken kring familjerna var svagare här än i demografiskt mer stabila områden, något som i sin tur kan ha medfört att föräldrars död drabbade hårdare.

10. Databasen konstruerade jag ursprungligen i arbetet med min avhandling, som behandlar arvsöverlåtelser av jordegendom i samma område. Inom ramen för mitt nuvarande forskningsprojekt "Moderskap i det agrara samhället 1750–1910" har jag utvecklat databasen och den innehåller nu en stor mängd information om samtliga individer födda i Estuna mellan 1788 och 1878 samt medlemmarna i deras familjer (drygt 7 000 personer).

11. Sofia Holmlund, *Jorden vi ärvde: arvsöverlåtelser och familjestrategier på den uppländska landsbygden 1810–1930* (Stockholm 2007), s. 50. Folkmängdsuppgift för Estuna år 1800 ur Tabellverket på: <[http://rystad.ddb.umu.se:8080/Tabellverket/Tabverk?Next=FormF200](http://rystad.ddb.umu.se:8080/Tabellverket/Tabverk?Next=FormF200>)> 7/2 2011.

Hur många barn upplevde förlusten av en förälder?

Till en början bör det fastställas hur många av barnen i den undersökta kohorten som alls förlorade någon förälder. Tabell 1 nedan redogör för antal och andel som blev föräldralösa vid olika åldrar.

TABELL 1. *Andel barn som förlorat en eller båda föräldrarna vid 1, 6, 12 respektive 15 års ålder.*

	Vid 1 års ålder	Vid 6 års ålder	Vid 12 års ålder	Vid 15 års ålder
Förlorat förälder	29 (2,3 %)	113 (9,3 %)	247 (20,5 %)	298 (24,8 %)
<i>varav modern</i>	12	50	92	112
<i>varav fadern</i>	17	58	123	138
<i>varav båda föräldrarna</i>	0	5	32	48
Ej förlorat förälder	1206 (97,7 %)	1107 (90,7 %)	957 (79,5 %)	903 (75,2 %)
Summa kända fall*	1235 (100,0 %)	1220 (100,0 %)	1204 (100,0 %)	1201 (100,0 %)

*Antalet individer vilkas familjeförhållanden är fullständigt kända minskar något mellan varje tvärsnitt på grund av bortfall.

Källor: Födelse- vigsel- och dödböcker samt flyttnings- och husförhörslängder för Estuna och kringliggande församlingars kyrkoarkiv (SSA/SVAR).

Bara 29, eller 2,3 procent, av barnen förlorade någon av sina föräldrar innan de fyllt ett år. I tolv av fallen var det modern som dog, och det kan vara värt att nämna att sex eller hälften av dessa barn själva avled före ett års ålder, samtliga inom två månader efter moderns död. Av de 17 barn i tabellen vars fäder dog så tidigt var det bara två som själva avled före ett års ålder och inget av dem inom två månader efter faderns död. Också här verkar alltså förlusten av modern under första levnadsåret ha inneburit en stor risk för att även barnet skulle dö inom kort. Vid sex års ålder hade betydligt fler av barnen (9,3 procent) förlorat någon av föräldrarna, och vid tolv års ålder mer än 20 procent. Vid 15 års ålder, slutligen, var det nästan 25 procent av barnen i kohorten som hunnit uppleva förlusten av en förälder.

Det bör poängteras att dessa siffror är mycket höga jämfört med vad de tidigare studier som undersöker saken kommit fram till.¹² En svensk

12. Min undersökning inkluderar förutom de barn som fötts 1788–1810 även överlevande äldre syskon till dessa. De barn i samma familjer som både fötts och dött före 1788 med båda föräldrarna i livet finns alltså inte med i beräkningen. Det gör andelen föräldralösa något

studie anger att 7,8 procent av alla levande födda i Medelpad mellan 1800 och 1899 förlorat en eller båda föräldrarna vid tio års ålder, medan en fransk kohortstudie anger motsvarande 12,8 procent vid 13 års ålder.¹³ Det är svårt att ge tillfredsställande förklaringar till dessa skillnader. Både min egen studie och de båda som refererats är longitudinella, det vill säga de följer barnen i en kohort från födelsen och framåt och registrerar tidpunkterna för moderns respektive faderns död. Skillnaderna bör alltså inte kunna tillskrivas olika metoder för att beräkna andelen föräldralösa i en population.¹⁴ Det är också svårt att tro att eventuella regionala skillnader i dödligheten skulle ge ett så markant utslag. Förmodligen spelar källmaterialets och databasens kvalitet och täckningsgrad en viss roll, liksom kontrollen över bortfallet – särskilt i områden med hög migration. Det är till exempel troligt att familjer där den ena maken avlidit oftare än andra bröt upp och flyttade utanför det geografiska område som studien omfattar. Om individerna i dessa familjer inte följs upp utan registreras som bortfall i databasen riskerar siffrorna att bli missvisande.

Eftersom underlaget för denna undersökning är begränsat behandlas fortsättningsvis de barn som förlorat en eller båda föräldrar före 15 års ålder i ett enda sammanhang, utan hänsyn till vid vilken ålder förlusten skedde. Valet av 15-årsdagen som gräns är motiverad av att den på flera sätt utgjorde gränsen mellan barndom och vuxenliv i det äldre samhället. Vid denna ålder blev både män och kvinnor straffmyndiga och skulle även betala mantalspenning. Kvinnor fick dessutom gifta sig från och med 15 års ålder.¹⁵ Som framgår av tabell 1 rör det sig om sammanlagt 298 barn. Av dessa förlorade 112 modern, 138 fadern och 48 båda föräldrarna.

högre i tabell 1 än i verkligheten. En beräkning baserad enbart på födelsekohorten 1788–1810 (för vilken jag har fullständig kontroll över samtliga födda och döda barn inklusive deras familjehistoria) ger följande siffror: 7,6 % vid sex års ålder, 17,2 % vid tolv års ålder samt 22,7 % vid 15 års ålder. Skillnaden gentemot siffrorna i tabellen är alltså försumbar.

13. Åkerman *et al.* (1996); Alan Bideau, Guy Brunet & Fabrice Foroni, "Orphans and their family histories: a study of the Valserine Valley (France) during the nineteenth and twentieth centuries", *The history of the family* 5:3 (2000) s. 315–325.

14. En tvärsnittsstudie skulle till skillnad från en longitudinell studie ha angett andelen moder- eller faderlösa inom vissa åldersgrupper i en befolkning vid ett givet tillfälle. I en sådan studie skulle siffrorna förmodligen bli lägre, eftersom de inte inkluderar de barn som förlorade en förälder men sedan själva dog före tidpunkten för tvärsnittundersökningen. För en diskussion kring olika sätt att beräkna andelen föräldralösa se även Bideau *et al.* (2000).

15. Susanna Hedenborg, *Det gåtfulla folket: barns villkor och uppfattningar av barnet i 1700-talets Stockholm* (Stockholm 1997) kap. 2.

Att fler förlorade fadern beror dels på att män gifte sig något senare än kvinnor och dels på att änklingar gifte om sig oftare än vad änkor gjorde. Fler barn var därmed födda i faderns andra äktenskap, då denne var äldre.

Det framgår också av tabellen att de flesta av barnen (903 eller drygt 75 procent) *inte* förlorade någon förälder före 15 års ålder. I många fall berodde detta emellertid på att de själva dog mycket tidigt, vilket framgår av tabell 2.

TABELL 2. Antal döda respektive i livet vid 15 års ålder.

	Dör före 15 års ålder	Lever vid 15 års ålder	Oklart*	Summa
Förlorat en/båda föräldrar	28 (9,4 %)	251 (84,2 %)	19 (6,4 %)	298 (100,0 %)
Ej förlorat någon förälder	399 (44,2 %)	504 (55,8 %)	0 (0,0 %)	903 (100,0 %)
Samtliga	427 (35,6 %)	755 (62,9 %)	19 (1,6 %)	1201 (100,1 %)

*Barnet har lämnat hemmet med oklar destination före 15 års ålder.

Källor: se tabell 1.

Som tabellen visar dog mer än en tredjedel av barnen i kohorten före sin 15-årsdag.¹⁶ Flest av dem (399 stycken) tillhörde den grupp som *inte* förlorat någon förälder. De hann med andra ord inte uppleva någon sådan förlust, vilket de i många fall skulle ha gjort om de fått leva. Men även bland dem som förlorade en förälder var det ett antal (28 stycken) som själva dog innan de fyllt 15. Dessa individer är inte inkluderade i den fortsatta analysen. Samma sak gäller, med undantag för det avsnitt som undersöker var de helt föräldralösa barnen växte upp, de 19 individer som inte kunde följas till 15 års ålder.

Därmed återstår endast 251 individer i den grupp som förlorade någon av föräldrarna (och ännu färre i respektive undergrupp). På grund av detta

16. I kohortens kärngrupp, barn födda i Estuna 1788–1810, dog 27 % under första levnadsåret och 43 % innan de fyllt 15. Den lägre siffran i tabell 2 (35,6 %) beror på att överlevande äldre syskon till barnen i kärngruppen är inkluderade där. Vissa forskare har menat att den höga spädbarnsdödligheten i förindustriella samhällen ledde till distansering och likgiltighet hos föräldrarna. Denna uppfattning har dock senare utsatts för omfattande kritik. Philippe Ariès *Barndomens historia* (Stockholm 1982 [1960]); Elisabeth Badinter, *Den kärleksfulla modern: om moderskärlekens historia* (Stockholm 1981); Linda Pollock, *Forgotten children: parent-child relations from 1500–1900* (Cambridge 1983).

analyseras faktorerna variabel för variabel och inte genom multivariat analys. Syftet i detta skede är inte att fastställa statistiskt signifikanta resultat utan att ringa in fruktbara frågeställningar och öppna för en diskussion om moder- och faderlösa barns villkor i det förindustriella samhället. I det följande undersöks i tur och ordning när barnen i kohorten flyttade hemifrån, när och om de gifte sig och hur många av dem som överlevde till 35 respektive 55 års ålder.

Moder- och faderlösa flyttar hemifrån

Att lämna hemmet var ett beslut som involverade många olika faktorer, både på familjenivå och på individnivå. Ekonomiska och sociala faktorer spelade stor roll: vi vet till exempel genom tidigare forskning att hushållets storlek och ekonomiska ställning påverkade tidpunkten för barnens flytt, liksom även barnets kön. Bondbarn lämnade hemmet senare än barn i andra grupper, troligen för att deras insatser behövdes i familjejordbruket där de kunde ersätta den lejda arbetskraften. I jordlösa familjer behövdes inte barnens arbetskraft på samma sätt och det fanns ofta inte heller ekonomiskt utrymme att försörja barn som kunde tjäna sitt uppehälle på annat håll.¹⁷ Det finns också forskning som tyder på att föräldrars död var en faktor som påverkade beslutet att flytta hemifrån. Ekonomihistorikern Martin Dribe har visat att barn i familjer där den ena föräldern var avliden lämnade hemmet tidigare än andra, oavsett om det var modern eller fadern som dött. Eftersom omgiftesfrekvensen var hög i området menar han att det kan hänga samman med konflikter med styvföräldrar. Föräldrarnas närvaro respektive frånvaro är dock bara registrerad på hushållsnivå, och eftersom analysen omfattar individer ända upp till 30 år vet vi inte om de förlorat föräldern som barn eller om det skett senare i livet. Av Dribes studie framgår även att barn som fötts som nummer tre eller högre i en syskonskara lämnade hemmet vid något lägre åldrar än förstfödda.¹⁸ Det senare skulle kunna kopplas till förlusten av en förälder, eftersom de förra åtminstone på ett teoretiskt plan löpte en högre risk än de senare att förlora en förälder tidigt i livet.

17. Ingrid Eriksson & John Rogers, *Rural labour and population change: social and demographic developments in East-central Sweden during the nineteenth century* (Uppsala 1978) s. 153–156; Christer Lundh, "Servant migration in Sweden in the early nineteenth century", *Journal of family history* 24:1 (1999) s. 53–73.

18. Martin Dribe, *Leaving home in a peasant society: economic fluctuations, household dynamics and youth migration in Southern Sweden, 1829–1866* (Lund 2000) s. 135f samt 191–197.

Hur såg förhållandena ut i Estuna? Först och främst kan konstateras att de allra flesta barn som förlorat en far eller mor bodde kvar hos den andra föräldern. Ytterst få lämnade hemmet före tolv års ålder om de hade en av föräldrarna i livet. Det fanns dock några undantag, och det rörde sig i samtliga fall om barn vars mödrar dött tidigt. Ett av dem var skattebondedottern Lovisa från Norr Nånö.

Lovisa Olsdotter (f. 1805) bodde i byn Norr Nånö med sina föräldrar Olof Olsson och Brita Ersdotter, och sina tre äldre syskon: Erik (f. 1787), faderns namne Olof (f. 1789), och Brita-Stina (f. 1792). Familjen ägde och brukade en relativt stor egendom bestående av sammanlagt ½ mantal i byarna Norr Nånö respektive Söder Nånö.

År 1809 dog modern endast 42 år gammal. Fadern, då 51 år, överlät samma år jordegendomen till Lovisas båda bröder Erik och Olof som fick lösa ut henne och den äldre systemen. Fadern bodde därefter kvar i Norr Nånö ända fram till sin död 16 senare. Ingen av de båda jordarvingarna stannade dock kvar på gården. Den äldste, Erik, sålde omedelbart sin del av egendomen till en utomstående och flyttade till grannsocknen där han så småningom gifte sig och köpte en annan gård. Den yngre, Olof, hade flyttat till byn Grävsta redan år 1807, men 1811 gifte han sig med en bonddotter därifrån och återvände till Norr Nånö. Året därpå sålde emellertid också han sin del av egendomen till en utomstående köpare. Så småningom flyttade han med hustrun till hennes gård i Grävsta, där han dog redan vid 35 års ålder år 1825.

Lovisas äldre syster Brita-Stina hade i samband med moderns död 1809 flyttat till byn Nyby i Skederid socken, där hon arbetade som piga. Lovisa själv, som bara var fyra år gammal då modern dog, flyttade året därpå ifrån fadern i Norr Nånö till grannsocknen Husby. Där tillbringade hon de närmaste två åren, oklart hos vem. År 1812, sju år gammal, flyttade hon till systemen i Skederid. När denna året därpå gifte sig med en skattebonde byn Kåsta i Bro socken, följde Lovisa med henne dit. Där kom hon att stanna under återstoden av sitt liv. Systemen Brita-Stina dog 28 år gammal i barnsäng när Lovisa var 15 år, och tre år senare, kort före sin 18-årsdag, gifte sig Lovisa med den 24 år äldre svågern. När hon själv gick bort vid 84 års ålder år 1889 var hon änka sedan mycket länge, men bodde ännu kvar i Kåsta hos sin styvson/systemson, som övertagit gården efter sin far.¹⁹

19. Fallbeskrivningen bygger på uppgifter ur kyrkobokföringen för Estuna och kringliggande församlingars kyrkoarkiv samt lagfartsprotokoll, sammanställda i en databas. Lagfarter (första uppbud) för de refererade jordöverlåtelserna: 6/11 1809, 12/3 1810 samt 25/3 1812, Småprotokoll, Lyhundra häradsrätts arkiv (SSA). Ytterligare exempel på moderlösa som

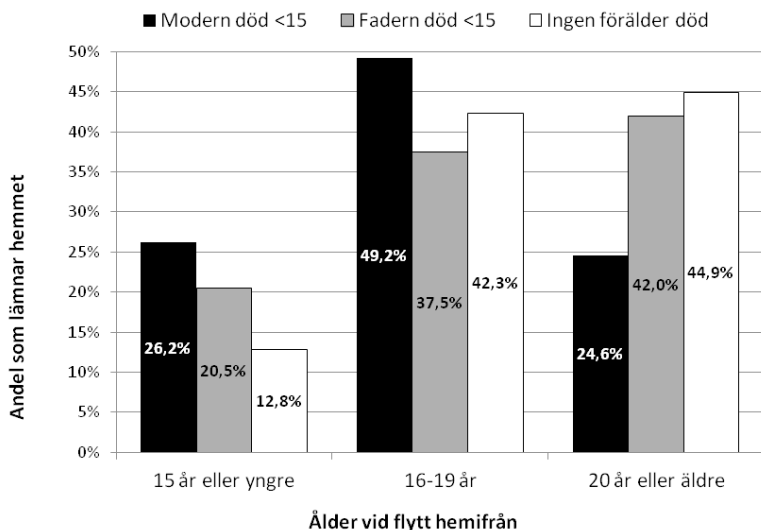
I detta exempel skedde en splittring av både familj och egendom. Lovisa var det enda av barnen som var under 15 år – det skiljde 13 år mellan henne och systemen som var närmast i ålder – men alla i syskonskaran bröt upp kort efter moderns död. Två av syskonen, Erik och Brita-Stina, lämnade hemmet i direkt samband med hennes bortgång. Bröderna som övertog gården valde dessutom båda att sälja till utomstående köpare och etablera sig på annat håll, trots att det inte fanns ekonomiska skäl för detta. För Lovisa själv innebar moderns död en uppväxt långt från barndomshemmet, trots att både fadern – och för en tid också brodern och hans hustru – bodde kvar där.

Lovisa utgör ett undantag i den meningen att det var få barn i kohorten som lämnade hemmet före de tidiga tonåren om de hade någon av föräldrarna i livet. Men hennes och syskonens historia illustrerar ändå hur en förälders död i förtid kunde leda till barnen bröt upp och flyttade betydligt tidigare än vad de annars skulle ha gjort. Var det ett generellt mönster hos barn som förlorat en förälder att de lämnade hemmet tidigt? Figur 1 nedan visar hur stor andel av barnen i kohorten som flyttade hemifrån inom olika åldersintervall (barn som blev helt föräldralösa före 15 års ålder analyseras i ett separat avsnitt längre fram).

Här framgår att en stor andel av de barn som förlorat sin mor lämnade hemmet tidigt. Mer än en fjärdedel flyttade redan före 16 års ålder, och hälften mellan 16 och 19 års ålder. En knapp fjärdedel flyttade först sedan de fyllt 20 år. Också bland dem som förlorat fadern var det relativt många, en femtedel, som lämnade hemmet före 16 års ålder. Inom denna grupp var det emellertid också en mycket stor andel, mer än 40 procent, som flyttade först efter 20 års ålder. I kontrollgruppen, som hade båda föräldrarna i livet, var det bara 10 procent som lämnade hemmet så tidigt som före 16 års ålder, och 45 procent som flyttade först efter 20 års ålder. De som förlorat någon av sina föräldrar som barn flyttade alltså hemifrån tidigare än andra. Det gällde både moderlösa och faderlösa, men de förra i högre grad än de senare.

Som nämndes tidigare vet vi att bondbarn lämnade hemmet senare än andra grupper. Det var också främst inom bondeskiktet som barn

lämnar hemmet som barn: Karl (f. 1805), son till lakejen på Uddeboö Per Lenngren och hustru Katarina Widman, flyttar till fosterfamilj i Norr Nånö efter moderns död 1809. Magdalena (f. 1805, dotter till ryttaren Anders Hovsted och hustru Katarina Olsdotter (d. 1811), vistas i Väddö från 1813.

FIGUR 1. Ålder vid första flytt hemifrån bland barn som någonsin lämnar hemmet.

Anmärkning: Individer som förlorade den andra föräldern efter 15 års ålder, men innan de lämnat hemmet, är inte inkluderade i diagrammet.

Källor: se tabell 1.

stannade kvar i hemmet tills de gifte sig. Åldern vid flytt skiljde sig dessutom åt mellan pojkar och flickor.²⁰ Nedan har barnen i den undersökta kohorten delats in i två sociala skikt utgående från faderns status vid barnets födelse. Tabell 3 visar genomsnittsåldern vid flytt hemifrån för pojkar och flickor inom respektive skikt, samt i hur stor andel fall av samtliga som flytten skedde i samband med giftermål.

Mycket riktigt lämnade bondbarnen i kohorten hemmet senare än de obesuttna, sönerna inom respektive skikt senare än döttrarna.²¹ Barn till bönder flyttade vid 20,9 respektive 20,0 års ålder i genomsnitt, och barn till obesuttna vid 17,9 respektive 16,9 års ålder. Men här framgår också generella skillnader mellan dem som förlorat en förälder och dem som haft båda föräldrarna i livet vid 15 års ålder. Allra tidigast flyttade de moderlösa som var mellan 1,6 och 2,4 år yngre än övriga då de lämnade

20. Dribe (2000) s. 8–13 och där anförd litteratur, samt kap. 6.

21. Detta skiljer sig från Dribes skånska församlingar där sönerna lämnade hemmet tidigare. Dribe (2000) s. 110–113.

hemmet. Skillnaden mellan moderlösa och övriga var störst inom bondeskiktet. Moderlösa bondsöner flyttade vid 19,2 års ålder i genomsnitt medan faderlösa dito flyttade först vid 22 år. Mönstret var detsamma hos bonddöttrarna (17,9 respektive 20,4). Inom den obesuttna gruppen var skillnaden visserligen relativt stor mellan dem som förlorat en förälder och dem som inte gjort det, men här verkar det ha spelat mindre roll om det var modern eller fadern som dött.

TABELL 3. Ålder vid första flytt hemifrån hos barn som någonsin lämnar hemmet, samt andel av flyttingarna som skett i samband med giftermål.

Förlorat före 15	Bonde*			Obesutten**			Samtliga	
	N	Ålder		N	Ålder		varav vid giftermål	Ålder
		söner	döttrar		söner	döttrar		
Modern	42	19,2	17,9	23	16,5	15,9	65	10 (15,4%) 17,7
Fadern	50	22,0	20,4	38	17,1	16,2	88	27 (30,7%) 19,3
Ingen förälder	233	21,1	20,9	143	18,9	17,9	376	89 (23,7%) 20,1
Samtliga	325	20,9	20,0	204	17,9	16,9	529	126 (23,8%) 19,3

* Födelsestatus. Skattebönder respektive landbönder.

**Födelsestatus. Torpare, soldater, statare och övriga jordbruksarbetare.

Källor: se tabell 1.

Av tabellen framgår också att nästan en fjärdedel av barnen (126 stycken eller 23,7 procent) lämnade hemmet först i samband med giftermål. Det bör nämnas att samtliga utom tre av dessa var bondbarn, något som stämmer väl överens med vad tidigare forskning visat. Skillnaden var dock mycket stor mellan dem som förlorat modern och de två övriga kategorierna: bara tio stycken, eller 15,4 procent, av de moderlösa stannade kvar i hemmet tills de gifte sig, vilket ska jämföras med 30,1 procent av de faderlösa och 23,7 procent av dem med föräldrarna i livet. Att moderlösa bondbarn var yngre då de flyttade hemifrån hänger alltså samman med att de betydligt mer sällan faderlösa bondbarn stannade kvar i hemmet tills de gifte sig.

Varför flyttade barn som förlorat en förälder hemifrån tidigare? Dribe menar att konflikter med styvföräldrar kan ha lett till att barn vars ena förälder dött valde att flytta hemifrån. Finns det något som tyder på att så var fallet med de moder- och faderlösa i Estuna? Tabell 4 nedan

tar fasta på om det fanns en ny familjebildning, det vill säga om den överlevande föräldern fått barn i ett nytt gifte (distinktionen gäller alltså inte styvföräldrarnas närvaro i sig, utan i denna kombination med yngre halvsyskon). Eftersom underlaget inte tål ytterligare uppdelning görs här varken åtskillnad mellan söner och döttrar, eller mellan dem som förlorat fadern respektive modern.

TABELL 4. Ålder vid första flytt hemifrån hos barn med, respektive utan, yngre halvsyskon.

Barn som förlorat en av föräldrarna före 15 år	N	Ålder lämnar hemmet
<i>Fått halvsyskon</i>	46	19,0
<i>Ej fått halvsyskon</i>	107	18,4

Källor: se tabell 1.

Det visar sig här att de av barnen i kohorten som hade styvförälder och halvsyskon lämnade hemmet vid 19 års ålder i genomsnitt, det vill säga något senare än de som förlorat en förälder men saknade halvsyskon. Det verkar alltså inte som om en ny familjebildning ledde till att barnen från det förra giftet flyttade hemifrån tidigare. Skillnaden gentemot barn med båda föräldrarna i livet bör alltså ha haft mer med den biologiska föräldrarnas frånvaro att göra än med eventuella styvföräldrarnas närvaro. Ekonomiskt sett kunde ett omgifte förmodligen få positiva konsekvenser även för barnen i det tidigare giftet, eftersom det innebar att hushållets försörjnings- och arbetsbörda kunde fördelas på fler vuxna. Troligen var detta tydligast i de hushåll som levde på den ekonomiska marginalen. Men även i mer välbeställda hushåll bör styvföräldrar ha spelat en viktig roll, inte minst för de barn vars mödrar dött tidigt. Som tidigare nämnts finns det studier som visar att faderns omgifte förbättrade överlevnaden hos de riktigt små barnen. Bonddottern Lovisa, som lämnade hemmet endast fem år gammal i samband med sin mors död, hade ingen styvmor. Kanske skulle hon ha kunnat bo kvar hemma om fadern hade gift om sig?²²

Det är rimligt att anta att barn som flyttade hemifrån tidigt upplevde en större ekonomisk och social utsatthet än de barn som kunde stanna i hemmet tills de blev vuxna. Oavsett om flytten i sig hade ekonomiska

22. Åkerman *et al.* (1996); Campbell & Lee (2002). Jag avser att återkomma till den viktiga frågan om styvföräldrarnas betydelse i en senare studie inom ramen för mitt pågående forskningsprojekt.

orsaker så bör den också ha inneburit att familjebanden – och därmed en viktig del av individens sociala nätverk – försvagades. Denna undersökning visar att de barn som mist modern före 15 års ålder lämnade hemmet mellan ett och tre år tidigare än barn i intakta familjer inom samma sociala skikt. För barn till obesuttna – men inte för bondbarnen – gällde detta även dem som förlorat fadern före 15 års ålder. Det senare är ingenting att förvånas över: för hushåll med begränsade resurser kunde de ekonomiska konsekvenserna av såväl faderns som moderns död innebära att barnen helt enkelt måste lämna hemmet tidigt för att försörja sig. Det är betydligt svårare att förklara att bondbarn som förlorat modern – men inte de som förlorat fadern – flyttade hemifrån tidigt. I de flesta bondehushåll där modern dött bör det ha funnits ekonomiska möjligheter för barnen att stanna i hemmet tills de gifte sig, eller fram till den ålder då de flesta andra bondbarn flyttade hemifrån. Att de inte gjorde det är intressant och visar att andra aspekter än de ekonomiska spelat en viktig roll i processen.

Att förlora både mor och far: de föräldralösa barnens öden

Undersökningen har hittills fokuserat på de barn som trots allt hade en förälder kvar i livet. Vi har kunnat se att även om de flesta bodde kvar med den andra föräldern under resten av barndomen, så lämnade de hemmet tidigare än barn från intakta familjer. Men vad hände med dem som inte hade någon förälder kvar? Var växte de upp, och hur gick det för dem sedan?

Sammanlagt 48 av de 1 201 barnen i kohorten förlorade båda sina föräldrar innan de fyllt 15 år. Eftersom hushållen i det förindustriella i Sverige liksom i övriga Västeuropa oftast bestod av kärnfamiljer fanns det sällan andra vuxna familjemedlemmar än föräldrarna i hemmet. I bondehushåll kunde dock mor- eller farföräldrar som satt på undantag finnas till hands för barnet, liksom äldre syskon som ännu inte flyttat hemifrån. Om den av föräldrarna som dog sist varit omgift, kunde styvföräldern träda in och överta ansvaret. I andra fall kunde släktingar som bodde i närheten av hemmet ta hand om barnet. Placering hos släktingar tycks ha varit ett förstahandsval för de barn i kohorten som blev föräldralösa. Flera av dem visade sig vid närmare granskning vara släkt med sina fosterföräldrar trots att inget släktskap angavs i husförhörslängden. Ett exempel är ryttaredottern Brita-Sofia Nånberg (f. 1806) som var åtta

år gammal då hon blev föräldralös. Hon vistades som fosterbarn hos vad som genom sökning i databasen visade sig vara hennes moster och densnas man. Hennes uppehälle bekostades av socknens fattigvård.²³

Det var dock långtifrån alla föräldralösa som hade släktingar i livet i närheten som kunde eller ville ta sig an vårdnaden. Dödligheten var hög även bland vuxna och dessutom var den interna migrationen i denna region omfattande. Det senare bör ha inneburit att många familjer saknade det skyddande nätverk som släkt och grannar annars kunde utgöra. Om det inte fanns medel i dödsboet för barnets uppehälle blev ärendet ett fall för den lokala fattigvården, och resultatet i regel placering i en fosterfamilj. Att ta emot fosterbarn kunde för många hushåll fungera som en ekonomisk resurs och en arbetskraftsinvestering. Den som tog emot barn under tolv år hade rätt att göra anspråk på deras arbetskraft fram till dess att de fyllde 18 år.²⁴ De barn i Estuna som fyllt tolv år när de blev föräldralösa – sammanlagt 17 av de 48 – tog i de fall släktingar saknades tjänst som drängar eller pigor direkt efter föräldrarnas död. Fortsättningsvis fokuserar jag därför på de 31 barn som var yngre än tolv år när föräldrarna dog. Tabell 5 nedan anger var de tillbringade barndomen fram till 15 års ålder.

TABELL 5. Vistelse fram till 15 års ålder bland barn som blivit föräldralösa före 12 års ålder.

	Hos släkting*	Fosterhem**	Oklart	Summa
Samma by/ i hemmet	10	1		
Samma socken	3	6		
Annan socken	2	6		
Summa	15	13	3	31

*Inkluderar även styvföräldrar

**Inkluderar samtliga barn som vistas i hushåll som de saknar släktanknytning till, oavsett om de anges som fosterbarn eller inte i husförhörslängden. Två barnhemsplaceringar ingår dessutom i kategorin.

Källor: se tabell 1.

23. Sockenstämmas protokoll, 6/11 1814, Estuna församlings kyrkoarkiv (SSA). Sockenstämmoprotokollen har inte genomförts systematiskt i studien utan enbart vid uppföljning av enskilda fall.

24. Birgit Persson & Lisa Öberg, "Foster-children and the Swedish state 1785–1915", i Tedebrand (red.) (1996).

Som framgår kunde 15, eller nästan hälften, av barnen placeras hos släktingar efter föräldrarnas död. Åtta av dem var bondbarn och sju obesuttna, vilket innebär att det inte i första hand var en fråga om social tillhörighet utan snarare handlade om huruvida det alls fanns släktingar i livet i närheten. Som vi såg tidigare gav fattigvården ibland understöd även till släktingar. Vilka släktingar handlade det då om? I två av fallen var det en styvmor – däremot ingen styvfar. I ytterligare fyra fall var det äldre syskon som bodde kvar hemma. I de återstående nio fallen handlade det om andra släktingar, och dessa var i *samliga* fall utom ett släkt till barnet på moderns sida: morföräldrar, mosttrar och morbröder. Det enda undantaget var en sjuårig pojke som flyttat tillsammans med fadern till hans hemby i Dalarna sedan modern dött. När även fadern dog blev pojken kvar hos sin farbror där. Även om underlaget är litet tyder detta på att det i första hand var moderns släkt som fungerade som skydds nät för barn som blivit föräldralösa.

Det framgår också av tabell 5 att de föräldralösa som växte upp hos släktingar oftast bodde kvar i samma by, eller åtminstone i samma socknen, som tidigare. Förutom att de hamnade hos någon de redan kände och hade anknytning till, fick de alltså stanna i närheten av barndomshemmet och sin invanda miljö. Föräldralösa barn som saknade släktingar och som dessutom inte hade några ekonomiska resurser i form av ett arv som kunde finansiera deras uppehälle, hamnade däremot i en mycket utsatt position. Båtsmannen Hoffmans barn, som nämndes i uppsatsens inledning, hade inget arv att vänta och uppenbarligen inte heller några anförvanter som kunde hjälpa dem. Deras fall blev ett ärende för sockenstämman, som beslutade att de båda yngsta skulle inackorderas på Stora Barnhuset i Stockholm och de äldre placeras i olika fosterhem. Redan från början splittrades alltså syskonskaran. De yngre barnens vidare öden är inte kända, däremot de båda äldre barnens. Inte någon av dem blev kvar i sina första fosterhem någon längre tid:

Redan den 1 december år 1799, ett halvår efter barnens placering i olika fosterhem i socknen, fick sockenstämman anledning att ta upp syskonen Hoffmans ärende på nytt. Det visade sig att skomakare Malm i Hårnacka inte tagit hand om sjuårige Jan-Fredrik som han lovat, och man beslutade att pojken i stället skulle få bo hos en skomakare Dahlgren i byn Haggård. Det gjorde han också under en kort period, men redan nästa år flyttade Dahlgren med sin familj till

grannsocknen Husby, utan att ta Jan-Fredrik med sig. Pojken fick då bli lärling hos en tredje skomakare, som bodde på godset Uddeboös ägor. Där förblev han fram till 15 års ålder, då han flyttade från Estuna utan angiven destination.

Inte heller Jan-Fredriks sexåriga syster Maja-Stina fick stanna i sin första fosterfamilj. Bonden Jan Ersson i Råfsja, som hon bott hos i ett halvårs tid, meddelade att han och hustrun inte längre ville ha henne kvar. Emellertid hade friherrinnan Wrede på herrgården Uddeboö, "som alltid ömmar vid uslingars nöd", skaffat flickan till "ett beskedligt torparefolk" på godsets ägor i grannsocknen Bro. För detta hade friherrinnan lämnat dem en tunna säd i understöd. Sockenmännen beslutade att torparparet även skulle få överta de medel ur fattigkassan som tidigare blivit anslagna bonden Jan Persson i Råfsja. Hos de nya fosterföräldrarna, som inte hade några egna barn, blev Maja-Stina kvar under uppväxten. Familjen lämnade efter några år torpet i Bro för att så småningom bli landbönder i byn Stabby i angränsande Söderby-Karls socken. År 1815 gifte sig Maja-Stina med bonden på granngården. Där bodde hon kvar till dess att hon blev änka elva år senare och flyttade från byn tillsammans med sina barn. Hela återstoden av sitt vuxna liv levde hon vid Söderby-Karls prästgård, där hon försörjde sig och barnen som ladugårdspiga. Hon dog år 1870 vid 78 års ålder.²⁵

Det framgår att tillvaron för ett av barnen, Maja-Stina, stabiliserades efter ett första turbulent år som föräldralös. Hon kom till en fosterfamilj som hon blev kvar hos tills hon blev vuxen och gifte sig. På ytan skiljde sig hennes vuxna liv inte mycket från andras ur samma sociala skikt. Hon stannade på samma plats under större delen av livet och hon dog först vid hög ålder. Troligen var Maja-Stina det av syskonen som klarade sig bäst, och detta sammanfaller med att hon är det enda av dem vars vuxna liv vi vet något om. De övriga försvann ur källorna på ett tidigt stadium och kunde inte följas vidare i studien. Brodern Jan-Fredrik, som flyttade runt mellan inte mindre än tre olika fosterhem under åren efter föräldrarnas död, kunde bara följas fram till 15 års ålder, då han flyttade från Estuna utan angiven destination. De två yngsta syskonen som flyttade till Stora Barnhuset finns inte upptagna i rullorna där. Vi vet dock

25. Fallbeskrivningen bygger på uppgifter ur Estuna sockenstämmas protokoll, 1/12 1799, samt ur kyrkobokföringen för Estuna och kringliggande församlingars kyrkoarkiv, sammanställda i en databas (SSA).

att dödligheten bland barnhusbarn var mycket hög, även hos dem som senare placerades ut i fosterhem.²⁶

Detta mönster går igen hos många av de föräldralösa barnen. Föräldrarnas död följdes inte sällan av flera på varandra följande uppbrott. Många flyttade upprepade gånger mellan olika socknar för att så småningom, vanligtvis i de sena tonåren, försvinna utan hänvisning i husförhörlängden. En fjärdedel (12 av de 48) kunde inte följas fram till sin död alternativt till 55 års ålder. Detta är en betydligt större andel än i kohortens övriga grupper där bortfallet var mellan 12 och 13 procent (antalet anges i tabell 6 nedan). De som kunnat följas är de som i likhet med Maja-Stina levde relativt stabila liv. Detta säger något om de föräldralösa barnens stora utsatthet. Den lokala fattigvården såg åtminstone i teorin till att barnets mest grundläggande fysiska behov – mat och tak över huvudet – tillgodosågs hjälpligt. Däremot tycks man inte ha tagit någon hänsyn till barnets behov av emotionell trygghet, stabilitet och kontinuitet.²⁷ Även sedan de lämnat barndomen präglades många liv av täta flyttningar och uppbrott på ett sätt som tyder på bristande social förankring.

Bortfallet innebär också att de föräldralösa barn i studien som i likhet med Maja-Stina Hoffman kunnat följas i källmaterialet inte är representativa för gruppen som helhet. Som en konsekvens av detta väljer jag att fortsättningsvis exkludera de helt föräldralösa barnen i den fortsatta analysen, som omfattar giftermål och överlevnad i vuxen ålder. Underlaget för följande undersökningar i studien består av de 628 individer i kohorten som uppnådde 15 års ålder, som inte blev helt föräldralösa, och som kunde följas fram till sin död eller till 55 års ålder.²⁸

Giftas – eller inte?

I tabell 6 nedan framgår hur stor andel som någonsin gifte sig, samt deras genomsnittsålder vid vigseln. Bortfallet inom respektive kategori – det vill säga de som inte kunnat följas fram till 55 års ålder – är redovisat i tabellen men inte inkluderat i procentsatserna. Eftersom giftermålsfrekvens och giftermålsålder i regel skiljde sig åt mellan män och kvinnor redovisas resultaten i tabellen uppdelade på kön.

26. Se t. ex. Kajsa Ohrlander (red.), *Barnhus: om räddningsanstalter, barnhem, idiotanstalter och uppfostringsanstalter i Norden från 1700-talet till våra dagar* (Stockholm 1991).

27. Samma bild framträder i en undersökning av Stora Barnhusets i Stockholm utplaceringar av fosterbarn på landsbygden. Persson & Öberg (1996), s. 66.

28. De som ännu inte hade gift sig vid denna ålder har registrerats som ogifta i databasen.

TABELL 6. *Andel någonsin gifta av dem som uppnått 15 års ålder, samt ålder i genomsnitt vid vigseln.*

Förlorat före 15	Söner			Döttrar			Samtliga			Bortfall
	N	varav gifta	ålder	N	varav gifta	ålder	N	varav gifta		
Modern	39	30 (76,9 %)	27,1	42	34 (81,0 %)	26,2	81	64 (79,0 %)	11	
Fadern	50	45 (90,0 %)	25,0	53	43 (81,1 %)	23,7	103	88 (85,4 %)	15	
Ingen förälder	232	196 (84,4 %)	27,3	212	184 (86,8 %)	25,3	444	380 (85,6 %)	60	
Samtliga	321	271 (84,4 %)	26,9	307	261 (85,0 %)	25,2	628	532 (84,7 %)	86	

Källor: se tabell 1.

Flest ogifta fanns i gruppen moderlösa söner, där 30 av 39, eller 76,9 procent, gifte sig. Detta kan jämföras med de faderlösa sönerna där siffran var 45 av 50, eller 90 procent. Hos döttrarna var skillnaderna gentemot kontrollgruppen mindre, och där fanns heller ingen skillnad mellan moderlösa och faderlösa. Giftermålsåldern som den framgår i tabellen följer inte något mönster som direkt kan knytas till förlusten av en förälder. Moderlösa av båda könen gifte sig visserligen något senare i genomsnitt än faderlösa, men det gjorde även barnen i kontrollgruppen, det vill säga de som *inte* förlorat någon av föräldrarna. Det är känt att giftermålsåldern både hos män och kvinnor skiljde sig åt mellan olika sociala skikt, och bristen på koherens kan bero på att tabellen inte innehåller någon sådan uppdelning.²⁹

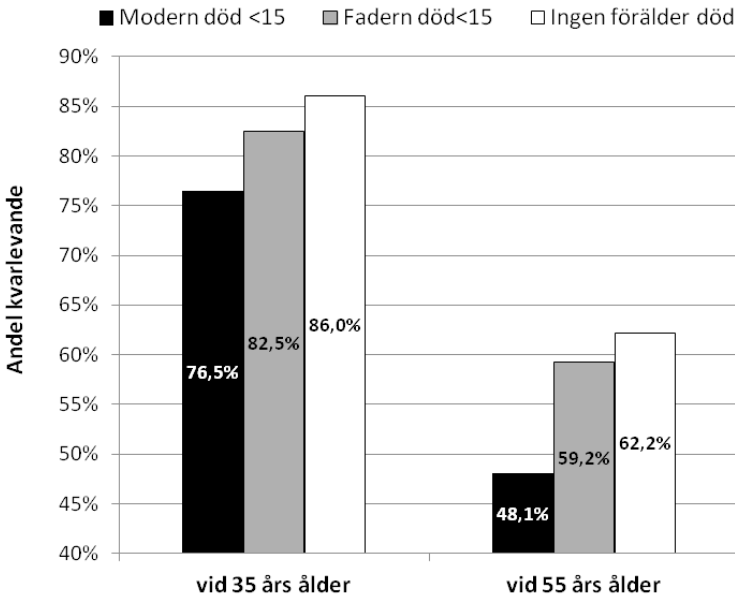
Drygt 15 procent av de barn i undersökningen som uppnådde 15 års ålder gifte sig inte, och denna andel var alltså högre bland dem som förlorat en förälder före denna ålder. Orsaken till att man förblev ogift i ett samhälle där äktenskapet var social norm var ofta att man helt enkelt dog så tidigt att giftermål inte hunnit bli aktuellt.³⁰ Man kan utgå ifrån att det var fallet med en stor del av de ogifta även i denna undersökning. Eftersom andelen ogifta var större bland dem som förlorat modern inställer sig frågan om dessa dog tidigare än andra sedan de väl uppnått vuxen ålder. I följande avsnitt undersöks detta.

29. För en översikt se Christer Lundh, "Giftermålsmönster i Sverige före det industriella genombrottet" (Lund 1993).

30. I Estuna gifte sig vid denna tid 95 % av de skattebondebarn som var i livet när egendomen överläts till nästa generation. Holmlund (2007) s. 162–164. Se även Sten Carlsson, *Fröknar mamseller, jungfrur och pigor: ogifta kvinnor i det svenska ståndsamhället* (1977) s. 68, 112.

Överlevnad till 35 respektive 55 års ålder

Tidigare forskning har kunnat visa att dödligheten under barndomen var högre bland dem vars mödrar dött tidigt. Var detta ett mönster som följde med moderlösa barn även i vuxen ålder? Generell historisk statistik för Sverige anger medellivslängden hos dem som uppnått 15 års ålder till 56 år (individer födda 1791–1815).³¹ Motsvarande siffror för individerna i denna studie har inte beräknats eftersom dödsår inte kunnat fastställas i samtliga fall. Figur 2 nedan anger i stället hur stor andel som ännu var i livet vid 35 respektive 55 års ålder (antalet individer samt bortfallet inom varje kategori framgår i tabell 6 ovan).

FIGUR 2. Andel kvarlevande vid 35 respektive 55 års ålder.

Anmärkning: inkluderar inte individer som avlidit före 15 års ålder.

Källor: se tabell 1.

31. Statistiska centralbyrån, *Befolkningsutvecklingen under 250 år: historisk statistik för Sverige* (Stockholm 1999) s. 117f.

Här framgår att andelen kvarlevande både vid 35 och 55 års ålder var minst i gruppen som förlorat modern (76,5 respektive 48,1 procent), och störst i kontrollgruppen som vuxit upp med båda föräldrarna (86,0 respektive 62,2 procent). Faderlösa hade en mindre andel kvarlevande än kontrollgruppen (82,5 respektive 59,2 procent), men skillnaderna var mindre än hos de moderlösa. Detta tyder på att förlusten av modern under barndomen var en faktor som kunde påverka individens överlevnad även på lång sikt. Nedan följer ett konkret exempel ur den historiska verklighet som döljer sig bakom siffrorna:

Den 23 maj 1809 dog skattebonden Erik Matssons hustru Margareta Matsdotter i Öster Eka i flussfeber (influenza). Hon var 33 år gammal och hade fött fyra barn som alla levde vid hennes bortgång, då de var mellan åtta månader och sju år gamla. Erik, som var jämnårig med hustrun, gifte aldrig om sig, utan förblev änking fram till sin död vid 64 års ålder 1840. I hushållet fanns dock även hans 60-åriga mor Margareta på undantag, och det är troligt att hon hjälpte sonen att ta hand om de moderlösa barnen. Tills vidare fortsatte familjen att bruka gården om 3/10 mantal som ägdes gemensamt av fadern och barnen. Det fanns dock skulder in-tecknade i egendomen som fadern så småningom inte kunde betala. År 1817 sålde han sin andel av jorden till en utomstående köpare, och två år senare gjorde barnen genom sin förmyndare detsamma med sina andelar. Deras farmor hade kvar sitt undantagskontrakt i gården och detta gällde fram till hennes död. Fadern förbehöll dessutom sig själv och barnen en stuga på egendomen som de skulle få bo i under hans livstid, eller, om han dog, fram till dess att det yngsta av barnen fyllt 16 år.

I samband med försäljningen flyttade den äldsta i syskonskaran, Greta-Stina (f. 1802), för att tjäna som piga i en annan by. Hon var då 17 år gammal. Så småningom gifte hon sig med den fyra år äldre drängen Per Persson och fick en dotter. Bara tre år efter giftermålet dog hon emellertid i frossan (malaria), 28 år gammal. Varken maken eller dottern överlevde henne någon längre tid, utan dog båda i olika sjukdomar under de närmast följande åren.

Under tiden hade systemen Anna, som var näst äldst (f. 1804), hunnit gifta sig. Vid 16 års ålder hade hon flyttat till byn Norr Nånö där hon tjänade som piga i ett rusthåll. Fyra år senare gifte hon sig med sonen i familjen som övertog gården efter sina föräldrar. Annas och makens tre barn levde samtliga till vuxen ålder. Själv dog hon 1887 i en ålder av 83 år. Hon hade då varit änka i många år och bodde på ett undantag hos sin son som övertagit gården.

Nummer tre i syskonskaran, Mats (f. 1806), kom i likhet med den äldsta systemen inte att leva särskilt länge. Han lämnade hemmet redan som 15-åring 1821, då han tog tjänst som dräng i byn Söder Nånö. År 1830 gifte han sig med en bonddotter därifrån och köpte tillsammans med henne en gård i byn Finngarne. Sedan hustrun dött 1834 sålde han gården och gifte om sig med en bonddotter som ärvde jord i en annan by, Nora. Familjen kom dock på obestånd, och gården såldes 1838. Vid sin död i en febersjukdom 1825 var Mats 43 år gammal. Han försörjde då sig och sin familj som dräng i byn Väster Eka.

Erik (f. 1808), som bara var åtta månader gammal då modern dog, har kunnat följas till 27 års ålder. Till skillnad från många andra som miste modern under spädbarnsåret överlevde han barndomen, och han bodde kvar i hemmet fram till farmodens död år 1823, då han var 15 år gammal. De följande tio åren tjänade han som dräng i olika byar i Estuna och i grannsocknen. År 1833 flyttade han till Solna, där han gifte sig och innehade ett ladugårdsarrende. År 1835 skall han tillsammans med hustrun och den nyfödde sonen ha flyttat till Spånga socken, där de dock inte återfinns i inflyttningslängden.³²

I denna familj från byn Öster Eka var samtliga barn mycket små när de förlorade sin mor. Precis som i den tidigare beskrivna Lovisa Olsdotters från Norr Nånö familj, såldes gården så småningom till en utomstående köpare. Samma sak skedde i flera fall där modern dött tidigt vilka det dock inte finns utrymme att referera här. Hos den ovanstående familjen i Öster Eka var försäljningen föranledd av skulder som vi inte vet om de uppkommit före eller efter moderns död. Man hamnade emellertid inte på bar backe: familjen hade ju, förutom de pengar som blev över från försäljningen, både husrum och farmoderns undantagskontrakt att falla tillbaka på. Alla fyra barnen överlevde också till vuxen ålder – vilket var en ovanlighet i sig – och samtliga gifte sig. Två dem, Greta-Stina och Mats, dog emellertid relativt unga år. Bara en av dem, Anna, vet vi säkert överlevde till 55 års ålder.

Vilka förklaringar kan finnas till att barn som förlorat en förälder själva dog tidigt? Det är uteslutet att det rörde sig om smitta eftersom dödsfallen oftast låg flera decennier från varandra i tid. Däremot kan det

32. Fallbeskrivningen bygger på uppgifter ur kyrkobokföringen för Estuna med flera församlingars kyrkoarkiv, samt lagfartsprotokoll, sammanställda i en databas. Lagfarter (första uppbud) för de refererade jordöverlåtelserna: 17/6 1817, 27/10 1818, resp. 15/6 1819 (Öster Eka); 14/6 1831 resp. 20/6 1836 (Finngarne); samt 26/3 1839 (Nora). Småprotokoll, Lyhundra häradsrätts arkiv (SSA).

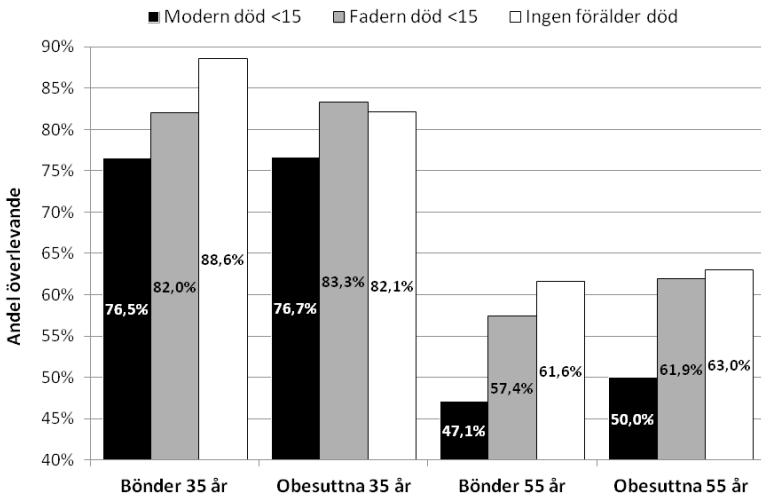
finnas andra socialt eller genetiskt betingade samband mellan föräldrars och barns livslängd som medför att individer vars föräldrar dör tidigt även själva avlider i unga år, helt oavsett om förlusten skett under individens barndom. En kontroll av detta visade dock inga sådana generella samband mellan föräldrars och barns livslängd i den undersökta kohorten.³³ Siffrorna i figur 2 kan alltså troligen inte tillskrivas gemensamma bakomliggande faktorer hos föräldrar och barn.

Var den sämre överlevnaden i vuxen ålder hos moderlösa en fördröjd effekt av ekonomisk stress och undernäring under barndomen? Man kan utgå ifrån att en förälders – även moderns – död i förtid innebar en kännbar ekonomisk försämring för de hushåll som redan saknade ekonomiska marginaler. Det är väl belagt att omfattningen av kvinnors ekonomiska aktiviteter i det äldre samhället ofta underskattas och att hustrur och mödrar i långt högre utsträckning än vad som framgår i samtida källor har bidragit till familjens försörjning. Om förklaringen ska tillskrivas ekonomiska faktorer borde effekten av både moderns och faderns död vara mer påtaglig för barn i de lägre skikten än hos bondbarn. Av de individer som kunde följas till 55 års ålder var 395 barn till bönder och 233 till obesuttna. En uppdelning i dessa två grupper ger följande bild av den långsiktiga överlevnaden:

Trots att vissa av kategorierna blir små då materialet delas upp (den minsta, obesuttna som förlorat modern före 15 års ålder, består av 30 personer), är det tydligt att familjens socioekonomiska status inte var den avgörande faktorn. Hos de moderlösa, som var den grupp vars överlevnad avvek mest från övrigas, var det nästan ingen skillnad alls mellan bondbarn och obesuttna vare sig vid 35 eller vid 55 års ålder. Den negativa effekt som en tidig föräldraförlust eventuellt hade på individens överlevnad i vuxen ålder kan alltså *inte* förstås som enbart ekonomiskt betingad.

Ekonomiska faktorer kan heller inte förklara varför faderns död inte fick samma effekt som moderns. Varför var det så? Här har kulturella konstruktioner av manligt och kvinnligt föräldraskap förmodligen spelat en stor roll. Forskning om arbetsdelningen i agrara hushåll visar att män sällan och ogärna utförde kvinnligt kodade arbetsuppgifter medan kvinnor utan hinder kunde utföra manliga då männen var frånvaran-

33. Grafiska uppställningar i form av punktdiagram visade inga samband vare sig mellan mödrars och barns eller mellan faders och barns livslängd. Korrelationskoefficienten var i båda fallen 0,08, d. v. s. mycket nära noll.

FIGUR 3. Andel kvarlevande vid 35 respektive 55 års ålder, fördelat på sociala skikt.

Anmärkning: inkluderar inte individer som avlidit före 15 års ålder.

Källor: se tabell 1.

de.³⁴ Kanske präglades fader- och moderskap av ett liknande mönster som innebar att var svårare för fäder att fylla mödrars funktion än det omvända? Det kan i sin tur ha inneburit att förlusten av modern fick särskilt negativa konsekvenser som satte spår även långt senare i barnens liv.

Döden går igen: sammanfattning och diskussion

I denna artikel har jag undersökt hur framtiden kom att gestalta sig på några centrala punkter för barnen i en födelsekohort bestående av drygt 1 200 individer. Av dessa upplevde 298 förlusten av modern, fadern eller båda föräldrarna före 15 års ålder. Det rör sig alltså om en stor grupp i det förindustriella samhället vars villkor vi vet mycket lite om. De faktorer som behandlats i studien är tidpunkten för flytt hemifrån, giftermål, samt överlevnad till 35 respektive 55 års ålder. Syftet var att undersöka om det fanns några kvantitativt mätbara skillnader mellan grupperna som kunde ha med förlusten av en förälder att göra.

34. Ann Catrin Östman, *Mjölk och jord: om kvinnlighet, manlighet och arbete i ett österbottenskt jordbrukssamhälle ca 1870–1940* (Åbo 2000) s. 307–320.

Endast 48 av de 1 200 barnen förlorade båda föräldrarna före 15 års ålder. Min undersökning visar att de var en mycket utsatt grupp, särskilt i de fall då varken släktingar eller ekonomiska resurser fanns. I de fall slakten trädde in var det oftast släktingar på moderns sida – mormödrar, mostrar eller morbröder – som övertog ansvaret för barnet. För många av de föräldralösa präglades både uppväxten och det tidiga vuxenlivet av bristande kontinuitet med täta flyttningar och uppbrott. Som en följd av detta försvann relativt många ur källorna redan under de sena tonåren.

Bland barn som förlorade en av föräldrarna visade det sig vara de vars mödrar dött som avvek mest från kontrollgruppen. Barn som blivit moderlösa före 15 års ålder lämnade hemmet i genomsnitt två och ett halvt år tidigare, och faderlösa knappt ett år tidigare, än barn som haft båda föräldrarna i livet vid samma ålder. Detta gällde bondebarn i högre grad än obesuttna där skillnaden mellan moder- och faderlösa var mindre.

Det var också färre i gruppen moderlösa som överlevde till 35 respektive 55 års ålder. Tidigare undersökningar har påvisat samband mellan modersförlust och barnadödlighet – min studie tyder på att effekterna av en sådan tidig förlust gjorde sig gällande även i vuxen ålder. Skillnaderna mellan moderlösa och övriga i studien var dessutom lika stora inom bondeskiktet som inom det obesuttna skiktet, vilket visar att det inte enbart handlade om försämrade ekonomiska förhållanden under uppväxten efter moderns död.

Det är svårt att peka ut enskilda förklaringsfaktorer till dessa mönster. Är det verkligen rimligt att tro att förlusten av en förälder kan få konsekvenser efter så lång tid som görs gällande här? Medicinsk och psykologisk forskning menar att så är fallet. Ett flertal studier av nutida populationer visar att tidig föräldraförlust är en faktor som påverkar individens psykiska och fysiska hälsa på mycket lång sikt, även i hög ålder. Forskningsläget är omfattande och inbegriper faktorer som depression, alkoholism, hormonella och kardiovaskulära funktioner, samt reaktioner på social och ekonomisk stress. En ny svensk undersökning som bygger på mycket omfattande data visar dessutom att även mortaliteten påverkas långsiktigt i synnerhet av moderns död. Flera tänkbara förklaringar lyfts fram i dessa studier, däribland de neurobiologiska effekterna av bristande omvårdnad och känslomässiga trauman som man menar kan medföra en ökad sårbarhet för såväl fysiska som psykiska sjukdomar. Man har också pekat på att emotionell stress och bristande känslomässig

anknytning under barndomen kan resultera i ohälsosamma och riskfyllda beteendemönster senare i livet.³⁵

I historiska samhällen påverkades hälsa och dödlighet av en mängd fysiska och biologiska faktorer som människans lyckats bemästra först i modern tid. Det är därför inte givet att en förälders död påverkade individens liv på samma sätt som i dag. Det finns dock all anledning att tro att förlusten av en förälder även i det äldre samhället innebar en stark känslomässig stress för de barn som upplevde den – alldeles bortsett från den ekonomiska försämring som den kunde medföra. Man kan också utgå ifrån att psykiska trauman och emotionell brist också då var faktorer som påverkade barns förmåga att bemästra sociala, ekonomiska och fysiska påfrestningar senare i livet. Historiska studier av de bredare folklagren betonar gärna socioekonomiska faktorer. I en mening är detta naturligt då vi sällan har någon kvalitativ information om emotionella och psykologiska förhållanden. Min studie visar dock att det kan vara fruktbart att inkludera så kallade ”mjuka” faktorer också i analysen av historiska befolkningar. En djupare förståelse av mänskliga livsmönster förutsätter rentav att sådana faktorer inbegrips.

Hur kan man då förklara att just moderns död fick så negativa konsekvenser? Det ligger nära till hands att koppla detta till moderns centrala roll i anknytningsprocessen och i den fysiska och psykiska omvårdnaden av barnen.³⁶ Denna roll var ännu mer central, och förmodligen mer exklusivt kvinnlig, i det äldre samhället än vad den är i dag. När det gäller det agrara samhället vet vi att normerna kring männens arbetsuppgifter var mindre flexibla än vad de var för kvinnor, och att män inte kunde överskrida könsgränserna på samma sätt som kvinnor kunde. Därför kan det ha varit svårare för fäder än för mödrar att fylla båda föräldrarnas

35. Mikael Rostila & Jan M. Saarela, "Time does not heal all wounds: mortality following the death of a parent", *Journal of marriage and family* 73 (2011) s. 236–249. För en översikt av det äldre forskningsläget, se Harris Finkelstein, "The long-term effects of early parental loss: a review", *Journal of clinical psychology* vol. 44:1 (1988) s. 3–9. Se även Antonia Bifulco, Tirril Harris & George Brown, "Long-term effects of early loss of parent", i Micael Rutter, Carrol Izard & Peter Read (red.), *Depression in young people: developmental and clinical perspectives* (New York 1986); Silverman & Worden, "Children's reactions to the death of a parent", i Robert Hansson & Margaret Stroebe (red.), *Handbook of bereavement: theory, research and intervention* (Cambridge 1993); Neal Krause, "Early parental loss, recent life events, and changes in health among older adults", *Journal of aging health* 10 (1998) s. 395–421; Linda J. Luecken, "Childhood attachment and loss experiences affect adult cardiovascular and cortisol function", *Psychosomatic medicine* vol. 60 (1998) s. 765–772.

36. T. ex. Beekink *et al.* (2002) s. 238f.; Rostila & Saarela (2011) s. 244.

funktion om en av dem gick bort. Det finns också skäl att tro att modern stod för en stor del av det sociala sammanhanget i och kring familjen. Min undersökning visar att barn vars mödrar dött flyttade hemifrån betydligt tidigare än andra. Detta var något som både kunde leda till, och vara en följd av, att banden inom familjen försvagats. Moderns centrala sociala roll framgår också av att det i första hand var hennes släktingar som tog hand om barn som blivit föräldralösa. Om en förälder som ansvarade för relationerna med släkt och anförvanter dog kan det ha medfört att viktiga sociala nätverk kring barnen försvagades, med negativa effekter som följd.³⁷ Eftersom migrationen i den undersökta regionen var omfattande är det dessutom troligt att skydds nätet kring många familjer var bräckligt redan i utgångsläget. Detta är något som ytterligare kan ha försvårat situationen för de barn som drabbades.

Avslutningsvis vill jag lyfta fram några av de frågor som väcks genom denna studie och som bör kunna utgöra fruktbara framtida forskningsfält. En central frågeställning gäller de sociala och kulturella konstruktionerna av moderskap respektive faderskap. Hur har dessa sett ut i det äldre samhället, och hur har de förändrats över tid? Fick mödrars respektive fäders död samma följder för barn kring sekelskiftet 1900 som de fått hundra år tidigare? Under 1800-talet omvandlades det svenska agrarsamhället på ett genomgripande sätt. De sociala klyftorna växte och de ekonomiskt utsatta familjerna blev fler. Samtidigt ökade paradoxalt nog antalet barn som överlevde till vuxen ålder. Vuxendödligheten förblev däremot på en konstant hög nivå under större delen av 1800-talet. I denna studie, som enbart omfattar barn födda fram till 1810, var det en mycket stor andel som förlorade någon av föräldrarna innan de själva blivit vuxna. Demografiska fakta säger oss att den bör ha blivit ännu större senare. Hur klarade sig denna växande och uppenbarligen sårbara grupp under 1800-talets omfattande sociala omstrukturering?³⁸

Dessa frågor om mödrar, fäder och barn i det agrara samhället har inte behandlats i historisk forskning tidigare och är därmed angelägna att utforska med hjälp av så väl kvalitativa som kvantitativa angreppssätt.

37. Se Beekink *et al.* (2002) s. 238 för liknande slutsatser.

38. Den sociala rörligheten har inte kunnat studeras i denna undersökning på grund av underlagets numerära begränsning. En tidigare studie har kommit fram till att varken moder- eller faderlösa hade sämre social status än andra i vuxen ålder. Bortfallet i denna undersökning är emellertid mycket stort (71 % av de moderlösa och 67 % av de faderlösa kunde inte följas). Det innebär att resultaten förmodligen inte är representativa utan speglar förhållandena för dem som levde stabila liv utan alltför många flyttningar. Åkerman *et al.* (1996).

When mothers and fathers die: long-term consequences of parental loss in preindustrial Sweden

The article is a pilot study dealing with long-term effects of parental loss among children in preindustrial Sweden. A cohort investigation of fully 1 200 individuals born in a Swedish rural parish between 1788 and 1810 was undertaken, showing that by the age of 15, one quarter (298 persons) had lost either one or both parents. Of these individuals, 112 had lost their mother, 138 their father, and 48 both parents. Not surprisingly, the orphaned turned out to be a very vulnerable group. Even in adulthood many of them lived unstable lives with frequent moves in and out of the parishes. A large part of them disappeared from the records at a young age and consequently the subgroup was excluded from further analysis.

Otherwise, motherless children were the ones who deviated most from the control group. They left home at lower ages than both fatherless children and children with both parents alive. Also, fewer of them survived until the age of 35 or 55, respectively. This difference was as evident within the group of landholding farmers as among the landless, which indicates that economic factors were not solely responsible.

It is known from previous studies that gender boundaries in agrarian society were more easily crossed by women than by men. This may have made it harder for fathers to take over the social and psychological functions of the mother than vice versa. Thus, beside the economic hardship which sometimes followed the loss of a parent, motherless children may have experienced a deteriorated emotional environment which may have influenced their later lives. Medical and psychological studies of modern populations show that the early loss of a parent has impacts on the individual's capacity of coping with social and physical stress in adulthood and old age. The article suggests that the impact of such "soft factors" should be taken into account when studying life courses in historical populations as well. It is also concluded that a further understanding of the parental loss in preindustrial society must involve a discussion of the social constructions of motherhood and fatherhood. Such issues need to be dealt with through qualitative as well as quantitative approaches.

Keywords: orphans, mothers, fathers, children, gender, peasant society, 18th century, 19th century, Sweden